

TRADICIJOS PERĖMIMO GAIRĖS: ETNINĖS ARCHITEKTŪROS KOMPOZICIJA

AISTĖ ANDRIUŠYTĖ

Vilniaus Gedimino technikos universitetas

Straipsnio objektas – Lietuvos kaimo tradicinės architektūros kompozicija.

Darbo tikslas – išryškinti lietuvių etninės architektūros kompozicijos bruožus, kurie galėtų būti jungiamąja grandimi tarp senosios ir naujosios kaimo statybos, kartu permąstant tradicijos tęstinumo prielaidas.

Tyrimo metodai – indukcinis, struktūrinis.

Žodžiai raktai: tradicinė / etninė architektūra, kompozicija.

Įvadas

Kūryba ir tradicija

Kūryba – tai veiksmas, tinkamas sumanymo raiškai. Tradicija – tinkamų veiksmų perdavimas iš kartos į kartą. Tai sudėtingos visumos, kuri kadaise lėmė gyvenimo sėkmę, šukės. Tai dovana mums: pavyzdys, kaip reikia veikti. Bet vien kartoti senąsias išraiškas būtų ir neteisinga, ir neveiksminga, nes nuolat keičiasi laikas ir erdvė, todėl ir raiškos būdai privalo kisti. Kita vertus, visi pasirinkimai ir sumanymai remiasi tuo, kas jau patirta, girdėta ar matyta. Tradicijos išsaugoti pavidalai yra kadaise tikę atsakai į tų laikų užsakymus, kurie mus pasiekia nors ir sustabarėję, bet nepraradę prasmės. Apie senųjų sodybų sandaros vertę etninės architektūros tyrėja Rasa Bertašiūtė kalba įtikinamai:

Etninė architektūra, kurią mes įpratę vadinti tradicine, formavosi daugiau kaip tūkstantį metų. Tradicija yra visa geriausia, kas per ilgus šimtmečius sukurta. Atrinkta, išbandyta ir pritaikyta konkrečioje gyvenamojoje aplinkoje, tai ilgamečio stebėjimo ir veiklos rezultatas, šiuolaikiniais terminais apibūdinama kaip individualus mūsų krašto medinių trobesių standartas (Bertašiūtė 2007: 6).

Senųjų pavidalų vertė, tradicinės architektūros grožis tarsi savaime akivaizdūs tiems, kam artima etninė kultūra, gamtą pratešiančios formos. Tačiau yra ir kitaip manančių, kurie teikia pirmenybę šiuolaikiškumui, o į praeitį žvelgia tik kaip į atgyveną, geriausiu atveju – muziejinę vertybę. Pirmenybę naujoms formoms skelbiantis

XX amžius padarė įtaką visuomeninei sąmonei, be to, tai siejosi su draudžiamų vakarietiško vertybių siekiu. Tačiau šalyse, kuriose naujųjų laikų istorija buvo nuosaikesnė, yra susiformavęs – tai ir svarbiausia – tradicijas puoselėjantis gyventojų, naudotojų mentalitetas, todėl daug kur Europoje, statydamas nekontekstišką, netradicišką namą net ir kaimo pakraštyje, gali susilaukti tiek valdžios, tiek kaimynų priekaištų. O mums dar reikia spręsti, ar viską palikti stichiškam savaimingumui, tikintis, kad gyvenimas daug ką sustatys į vietas, ar dirbtinai atmesti tai, kas buvo dirbtinai primesta, ir bandyti grąžinti į vagą tai, kam nebuvo leista išsirutulioti. Savime kyla klausimai: kiek ir kaip tai įmanoma? Ir ar to norima?

Architektūroje seno ir naujo sambūvio problema yra labiau praktinė nei teorinė. Daugelyje kultūros rūšių tradiciniai ir šiuolaikiniai pavidalai gali koegzistuoti, palikdami jų vartotojui laisvę bendrauti su vienais ar kitais artefaktais, o pastatai bei jų kompleksai užima santykinai dideles erdves ir dažnai nėra pasirinkimo nei kokiam interjere būti, nei kokį kraštovaizdį stebėti. Tad reikia rinktis: ar modernybę, kuriai pačiai gresia greitu laiku išeiti iš mados, ar anachroniškus, bet laiko išbandymus išlaikiusius pavidalus? O gal tam tikrą jų derinį, nepakliuvusį į kičo pinkles? Kas lemtų sėkmę, derinant praeitį su dabartimi? Kada senųjų išradimų taikymas nėra mėgdžiojimas, o kūrybinis veiksmas? Ar galima apčiuopti struktūrinius bruožus, kurie tarsi skeletas vienyty laiko tėkmėje kintančius pavidalus? Kaskart savęs klausiant, ar šiandienos supratimas, kad ir koks racionalus atrodytų, iš tikrųjų yra geriausias.

Aišku, kad ne kiekviena senoji forma ir ne kiekvienas jos bruožas yra tinkamas dabarčiai. Senųjų pavidalų atitikimas šiandienos reikmėms priklauso nuo jų kokybės: visuotinumų, gebėjimo aprėpti platų prasmės lauką, todėl ir tikti įvairiems laikams. Tikėtina, kad yra įmanoma apčiuopti pamatinius erdvę formuojančius, krašto dvasią išreiškančius principus, kurių laikantis kūrybingumo ribos nesiaurėtų.

Literatūros apžvalga

Tradicinės architektūros tyrinėjimas, kaip ir jos pavidalų fiksavimas, visais laikais nebuvo tolydus. Pavieniai aprašai siekia XIII a., tačiau nei jų mastas, nei pobūdis neleidžia susidaryti išsamaus vaizdo, kaip atrodė kaimai, sodybos iki XVIII amžiaus. Medis – trapi medžiaga, o ir nuolatiniai gyvenamosios erdvės pokyčiai leidžia tik spėlioti apie seniausias formas. Vis dėlto iš to, kas išliko, bandoma atkurti visumos paveikslą, kuris, kalbant apie XIX a.–XX a. pradžią, jau darosi gana raiškus. Šiuo laikotarpiu pasirodo ne tik aprašomojo, bet ir tiriamojo pobūdžio veikalų, juose minimi būdingi sodybų ir kaimų bruožai, ryškinami regioniniai skirtumai (Butkevičius 1971: 12). Tarpukario Lietuvoje buvo sprendžiami aktualūs praktinio pobūdžio klausimai: naujakurių ir persikėlėlių gausa provokavo reglamentuojamojo ar rekomendacinio pobūdžio tekstus, kurie kiek paviršutiniškai ir dogmatiškai įvardijo prioritetus.

Pokariu okupacinė valdžia deklaravo liaudies meno vertingumą, ir tai, nors sodybos buvo negailestingai naikinamos, leido bent teoriškai puoselėti paveldą, jį fiksuoti ir tirti; tai atsispindi dėl tautos ir jos vertybių išlikimo susirūpinusių mokslininkų

darbuose: pirmaisiais pokario dešimtmečiais mokslo darbų tradicinės kaimo architektūros klausimais pasirodė kur kas daugiau nei vėliau. Tarp jų pasitaikė ir būtent kompozicijai skirtų tyrimų, tačiau daugiausia šie klausimai lydėdavo funkcines ar konstrukcines ypatybes aptariančias temas. Kompozicijos aspektų buvo neįmanoma apeiti ir kalbant apie gyvenviečių, sodybų pastatų planines struktūras, tipizuojant požymius, todėl kone visi liaudies architektūros tyrėjai įvardijo tam tikrus jos funkcines, konstrukcines sandaros, o pakeliui – ir kompozicinius bruožus.

Tiesiogiai tradicinės architektūros kompozicijos klausimai keliama profesionaliuose Kazio Šešelgio, Juozo Baršausko, Jono Minkevičiaus tyrimuose. Išsamus yra J. Minkevičiaus ir J. Baršausko straipsnis, paskelbtas dar 1960 m. *Lietuvos TSR architektūros klausimų* leidinyje pavadinimu „Kompoziciniai principai ir kompozicinės priemonės lietuvių liaudies architektūroje“. Jų teiginys, kad „kompoziciniai principai ilgą laiką išlieka vertingi ir yra pagrindinis jungiamasis ryšys tarp senosios ir naujosios architektūros“ (Minkevičius, Baršauskas 1960: 304), yra programinis tokio pobūdžio tyrimams ir naujų kaimo sodybų, kuriomis siekiama išlaikyti senąją dvasią, projektavimui. Straipsnyje išryškinti pagrindiniai dėsningumai, kuriuos patvirtina ir kiti autoriai, kompozicinės priemonės išskirtos į darnumo ir išraiškingumo grupes. Straipsnyje įvardyti principai plačiau aptariami, papildomi ir raiškiai iliustruojami 1965–1968 m. išleistame dvitomyje *Lietuvių liaudies architektūra* (parengė K. Šešelgis, J. Baršauskas, Klemensas Čerbulėnas, Mečys Kleinas):

Lietuvių liaudies architektūros medžiaga rodo, kad jai būdinga keletas ryškiausių, pagrindinių kompozicinių principų: architektūros ir gamtos harmonija, lankstus tipiškumas, ansambliskumas ir saikingas bei tektoniškas kompozicinių meninių išraiškingumo priemonių (spalvų, faktūros, ornamento, taikomosios dailės, kontrasto ir niuanso) panaudojimas (LLA II 112).

Atskiros dėmesio nusipelnė ilgamečiai K. Šešelgio tradicinės architektūros tyrimai ir įnašas į jos kompozicijos dėsningumų išryškinimą. Jo sudarytoje leidinių *Lietuvių liaudies architektūros paminklai* serijoje ir kituose darbuose daug vietos skiriama gyvenviečių tipizavimo ir genezės klausimams, taip pat gyvenviečių kompozicijai, jų formuojamų vaizdų struktūrai ir įvairovei.

Nepriklausomybės laikotarpiu specialiai kaimo architektūros kompozicijai skirtų tekstų neskelbta, tačiau pavienės įžvalgos papildė aprašomojo pobūdžio veikalus. Kraštovaizdžio pokyčių tyrimus tęsia Jurgis Bučas, juose taip pat vartojamos kompozicijos sąvokos. Teisine kalba tam tikri principai apibrėžiami normatyviniuose, reglamentuojančiuose dokumentuose – ši sritis dar nėra sutvarkyta, iš dalies ir todėl, kad trūksta išsamių kompleksinių tyrimų. Etninės kultūros globos tarybos inicijuotuose Lietuvos regionų tradicinę kaimo architektūrą pristatančiuose leidiniuose yra pluoštas rekomendacijų, kaip įvairiais, taip pat ir kompoziciniais požiūriais derinti naują statybą prie senosios (Kaimo architektūra 2008–2009). Tačiau susistemintų, plačiau aptartų ir svarbiausia, visuotinai priimtų, įtikinamų kriterijų vis dar trūksta. Šiuo straipsniu bandoma tęsti sisteminimo darbą ir skatinti diskusijas šia aktualia tema.

Istorija

Negalima vienareikšmiškai sakyti, kad modernybė į pasaulį atėjo netikėtai, be priedų istorinėje tėkmėje, ir kad ji besąlygiškai nušlavė tradicines vertybes, atverdama duris besaikiam naujų, nematytų pavidalų gimimui, pamiršus tai, kas buvo iki tol. Bendras kultūros vyksmas kaip tik ir lėmė modernistinių formų atsiradimą, nuosekliai išplaukiantį iš tuo metu besiformuojančių visuomeninės sąmonės pokyčių. Modernistinė architektūra drąsiai įsiliejo į visuomenę perkuriančią srovę ir savo pavidalais įtvirtino, į žemę įsodino naujųjų laikų ženklus. Jos žygis buvo greitas, pergalingas, o formos – neregėtos, drąsios; daug kam nespėjus atsitokėti, visur pridėjo viduržemiškų sutapdintais stogais namų, šiltiesiems kraštams tinkančių stiklinių, storesnes sienas pakeičiančių fasadų, japonų architektūrą primenančių minimalistinių interjerų ir pan. Išlavintam skoniui geri šio stiliaus pavyzdžiai džiugina akį kaip ir visa, kas yra estetiškai vieninga ir įdomu. Nemažai šio stiliaus pavyzdžių tikrai verti žavėjimosi ir paminklinio statuso, kuris jau suteikiamas jiems kaip laiko kritiką atlaikiusioms vertybėms.

Vis dėlto problema yra. Paminklosaugos specialistai ir entuziastai kaskart skausmingai susiduria su naujų statinių stilistikos kontekstualumo klausimu. Modernistiniai ir net postmodernistiniai pastatai retai priderinami prie aplinkos ne tik dėl stilistinių ypatumų. Dažnai galima įtarti, kad tai greičiau pakitusios sampratos apie kūrėjo saviraiškos svarbą rezultatas, paprastai tariant, banalus autoriaus susireikšminimas aplinkos atžvilgiu. Tačiau be šių vidinių naujos architektūros konfrontacijos su senąja priežasčių, buvo ir yra istorinė tikrovė, kuri nuoseklų perėjimą paverė lūžiu: pasaulinių karų griovimai, industrializacija, miestų augimas ir kaimų tuštėjimas, kultūrų panašėjimas dėl globalizacijos įtakos, naujos medžiagos, technologijos, kurių galimybės lengvai „šluoja“ trapų paveldą.

Kaimas keitėsi nuolat. Reformos, valdžių direktyvos, socialiniai ir ekonominiai pokyčiai, technikos pažanga, mados, netgi religijos įtaigojo naujovišką gyvenimą, statybą, žemėvaldos, sodybų ir statinių formas. Jos vis dar atitiko ir iš senojo pasaulėvaizdžio kylantį supratimą, kaip reikėtų gyventi, ir kartu jau taikėsi prie išorinių suvaržymų ir naujų vertybinių gairių. Kaskart ieškant kompromiso, tokio būdingo ir būtino architektūrai.

Medžiaginis kaimo statybos paveldas, išlikęs iki XXI amžiaus, – jau ne pirma pradžio baltiškojo kosmoso sutvarkymo pavyzdžiai, o tik jo krislai, praspūdę pro istorijos sieta ir vis dar kalbantys mums apie mus, apie šią žemę ir šį dangų. Pirmasis raiškus nuoseklaus kitimo pertrūkis įvyko XVI amžiuje, vykdant Valakų žemės reformą. Pasikeitusi žemėvaldos tvarka prievarta keitė kaimaviečių pavidalus, į siaurus apibrėžtus rėžius suskirstė sodybų sklypus, kurie daugeliu atvejų kaskart siaurėjo, palikuonims dalijantis žemę. Vietos laisvai orientuoti ir išdėstyti pastatus nebuvo, tačiau pačių pastatų pobūdis išliko, kaip ir kai kurie pamatiniai principai juos statant ir naudojant, formuojant išorės bei vidaus erdves. Pavyzdžiui, nepaisant sutankėjusio užstatymo, sodinami dideli medžiai, nors jau arčiau gatvės, ne kiemuose, – gausus apželdinimas labai būdingas lietuviškai sodybai. Dėl šių išlikusių ryšio su gamtine aplinka ir pasaulėžiūra požymių, o tikriausiai ir dėl pokyčio senaties gatviniai rėži-

niai kaimai šiandien atrodo tinkami ir būdingi lietuviško kaimo gyvensenai, ypač kai kalbama apie tradicines bendruomenes ir jų vertybes.

Valakų reformos nustatyta žemėvalda ėmė irti dar XVII a. pabaigoje, o kitas ženklaus kraštovaizdžio ir gyvensenos pokytis įvyko XIX a.–XX a. pradžioje, skirstant sodybas į vienkiemius. Visoje Lietuvoje skirstymas vyko nevienalaikiškai: Užnemunėje baigtas 1860 m., Rusijai priklausiusioje teritorijoje pradėtas 1911 m., tuo tarpu Lenkijai priklausiusioje Vilniuje jis beveik nebuvo vykdomas. Perkeliant sodybas keitėsi ne tik kaimaviečių vaizdas: pastatai jau buvo statomi pagal tuo metu paplitusią ir pažangią laikytą schemą – aplink stačiakampį geometriškai taisyklingą kiemą (Butkevičius 1971: 139). Tokiu būdu kurti sodybas buvo rekomenduojama ir tarpukaryje ūkininkams skirtuose leidiniuose, tai netgi buvo skatinama finansiškai, todėl visoje Lietuvoje paplito stačiakampio plano sodybos, nors daugiausia jų taip ir liko Užnemunėje.

Antrasis pasaulinis karas ir jo padariniai dar kartą priverstinai perkeitė kaimą. Žmonės nustojo dainuoti senąsias dainas ir juo labiau statyti po senovei. Tėstinumas buvo nutrauktas, nuoseklaus perėjimo galimybės sunaikintos. Okupacinės valdžios direktyvos tiesiogiai vertė ar įteiginėjo norėti pamesti senąją gyvenseną, dažnai – ir gimtąsias vietas. Tradicijų tęsimas nutrūko. Ir nors kai kas dar šventė šventes ir net statė taip, kaip seniau, tai buvo ne tik neskatinama, bet neretai ir draudžiama. „Susiklosčiusių kaimo architektūros formų praradimai pavienėse kaimavietėse nevienodai raiškūs: vienose nežymūs <...>, kitose – ryškūs, ypač tose, kurios buvo tapusios kolūkių centrinėmis gyvenvietėmis“ (Šešelgis 1996a: 7). Penkiasdešimt metų kolūkinio režimo tik dėl finansinių trūkumų ir apsileidimo nesunaikino viso medžiaginio paveldo ir tik dėl dalyje tautos išlikusios savimovės neperkeitė visų vertybių, taip pat ir ryšio su gamta ir etniniu paveldu. „Mūsų kaimas buvo labai gražus“, – prisimena Anicetas Bakūras ir gaudžiai atsidūsta, – „matai, žmogau, kas iš jo liko?“ – užfiksavo Meliaušiškio kaimo gyventojo požiūrį K. Šešelgis (ten pat: 79).

Dėl to Lietuvoje kalbėti apie savaiminį kaimo tradicinės architektūros tęstinumą, jos formų perimamumą netenka: kaip tik XX a. antroje pusėje prarasta nuoseklaus tradicijų perėmimo, išsaugant giluminę stuktūrą, galimybė. Technologinės inovacijos ir industriniai užmojai šiandien yra netgi didesnė grėsmė senajai kaimo architektūrai nei seniau vykdyti prievartiniai perkeitimai. Kita vertus, ši trumpa istorijos apžvalga rodo, kad toli gražu ne visi senųjų kaimo sodybų bruožai yra archajiniai reliktai ar tik šiam kraštui būdingi ypatumai, tačiau iki XX a. vidurio sukurtos erdvės atspindi daugumą jų.

Uždavinys išskirti ir įvardyti tikrai savitus bruožus yra sudėtingas ir dėl tradicinės kultūros būdingo naujovių sugėrimo bei pritaikymo savo terpei, ir dėl regioninių skirtumų, ir dėl medžiagos vėlyvumo, ir dėl liudijimų, kodėl buvo statoma vienaip ar kitaip, stokos. Reikia remtis palyginti negausiais išlikusiais realiais ar virtualiais pavidalais, ieškoti apibendrinančių schemų ir mėginti jas įvardyti.

Tradicinės sodybos erdvinės struktūros kompozicijos požymiai

Vis dar daugelis ir šiuolaikinių žmonių jaučia ilgesį senajam kaimui: senoje, kad ir apšiurusi sodyboje kyla sunkiai nusakomas darnos su aplinka jausmas. Dėl to ir verta mėginti atskleisti bent dalį tradicinės statybos struktūros bruožų, kuriais tiktu pasinaudoti kuriant šiandieninių sodybų jaukumą, kurie padėtų prisiderinti prie kraštovaizdžio, senųjų statinių ir sukurti tai, kas laisvu laiku skatina ieškoti prieglobsčio gamtoje ir kaime. Tikėtina, kad kompozicijos principai, kuriuos galima išskaičiuoti tiriant tradicinę architektūrą, bent iš dalies padės nurodyti gaires, siejančias šiuolaikinę ir senąją architektūrą. Kiti matmenys slypi pasaulėžiūroje ir gyvenimo būde, kurį lemia laikotarpis – tai sąlyga, kurios nebeįmanoma atšaukti. Dėl to juo svarbiau rasti priemonių, padedančių įsiterpti į trapų Lietuvos kraštovaizdį jo nepažeidžiant, neužgožiant gamtos, nepaneigiant nuo seno susiklosčiusių žmogaus ir aplinkos bendravimo kokybių.

Artumas gamtai

Vienas raiškiausių etninės architektūros požymių – jos integralumas aplinkos atžvilgiu, kitaip tariant, artumas gamtai. Gamtos kokybių pratęsimas į gyvenamąją erdvę, tradicinės architektūros tarsi ištirpimas kraštovaizdyje reiškia pagarbą aplinkai, darnos su ja radimą, – ir tai pagrindas, kuriuo remiasi tradicinės architektūros sandara. Žmogui skirta erdvės dalis sutvarkoma, struktūriškai suderinant ją su bendru pasaulėvaizdžiu. Šis bene mitinis artumas gamtai skleidžiasi visais lygmenimis: kaimietės įsiterpimu į reljefą, sodybos sandara, jos erdvių išdėstymu, pastatų formomis, proporcijomis ir puošyba, medžiagų taikymo, jų konstravimo būdais, mažosiomis architektūros formomis ir interjero elementais, taip pat, žinoma, želdiniais, gausybe želdinių. Siluetų švelnumas, nuoseklūs formų, dydžių, spalvų perėjimai, perspektyvų, mastelių įvairovė, vaizdo pilnatvė – tai tinka sakyti ir kalbant apie Lietuvos gamtą, ir apie senąjį kaimą. Švelnus mūsų krašto reljefas, turtinga nuolat besikeičiančių vaizdų, miškinga ir vandeninga aplinka suformavo daug kuo panašią, bet ir gana aiškiai besiskiriančią nuo kaimynų statybos tradiciją.

Negalima būtų sakyti, kad artumas gamtai yra išskirtinis lietuvių etninės architektūros bruožas; tai būdinga kone viso pasaulio tradicinei kaimo statybai, tai natūrali šalia gamtos nuolat gyvenančio žmogaus kultūrinė raiška. Skirtumus lemia būtent gamtinės aplinkos savitumas ir įvairovė: ne šiaip sau stogų nuolydis statėja ten, kur gausiau kritulių. Tai lemia ir lokalius regioninius skirtumus. Tradicinės architektūros tyrinėtojai pažymi:

Parenkant vietą pagal reljefą, yra pastebimi tokie būdingi bruožai: lygumose kaimai ir sodybos kuriami aukštesnėse vietose, kalvutėse; kalvoto reljefo plotuose kaimai ir sodybos išsidėsto slėniuose ar atslaitėse. <...> Nelygaus reljefo plote sodybų pastatai buvo mažesni (trumpesni), kaip lygumose, kur pakako lygaus paviršiaus dideliems bei ilgiems pastatams (LLA I 26–27).

Jie pastebi ir skirtumą tarp Žemaitijos ir Aukštaitijos kalvų charakterio, dėl kurio aukštaitiškos sodybos matomesnės, atviresnės, tuo tarpu žemaitiškų buvimą dažnai nurodo bevingiuojantis kelias, pačios sodybos atsiveria tik iš visai arti.

Regioniniai skirtumai šiame straipsnyje nebus pabrėžiami, nes ieškoma bendriausių būdingų bruožų. Tačiau abu minėti pavyzdžiai rodo esminę derinimosi prie aplinkos savybę, sveiku protu suvokiamą kaip natūralią, bet kažkodėl retai būdingą šiuiolaikinėms statyboms. Apibendrintai galima sakyti, kad artumą gamtai išreiškia kone visos kompozicijos priemonės, kurias galima įvardyti kalbant apie tradicinę architektūrą. Tiesioginė gamtinės aplinkos įtaka reiškėsi pirmiausia sodybos vietos parinkimui, tūrio formoms ir statybinėms medžiagoms, o tai savo ruožtu darė įtaką konstrukcijoms. Paprastai sodybos formuojamos ant aukštumėlės, bet ne ant pačios aukščiausios kalvos (1 pav).

1 pav. Sodyba Buteliūnų k., buv. Veisiejų r. (LII; neg. nr. 9704)

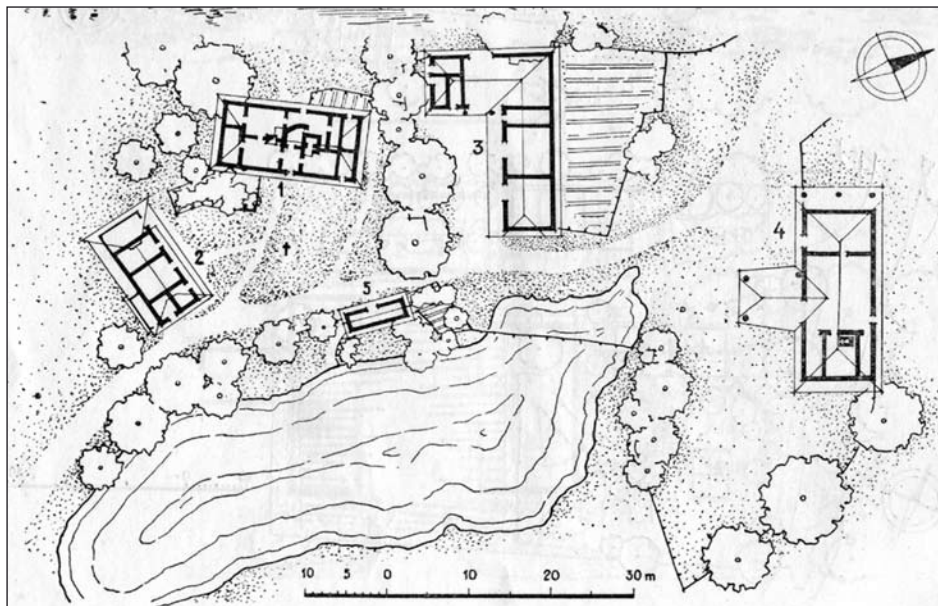
Valstiečiai sodybų nestatydavo kalnų viršūnėse dėl to, kad ten sunku būtų jas apsaugoti nuo vėjo, o trobesius nuo perkūno. <...> Valstiečiai vengdavo sodybas įrengti drėgnose vietose (Butkevičius 1971: 134).

Stogų nuolydis (42–48°) buvo pritaikytas greitam lietaus vandens nutekėjimui, sniego nuslinkimui ir nesudarė didelio pasipriešinimo vėjo jėgai, [todėl] išsivystė senajai mūsų liaudies architektūrai būdingas keturšlaičio stogo tipas, kuris labai gerai atlaikė vėjo spaudimą, nes turėjo aptakią formą ir rėmėsi į visas keturias sienas. Nuo lietaus ir vėjo medinių sienų konstrukciją gerai apsaugojo visu pastato perimetru nuleistos žemos ir plačios pastogės (Minkevičius, Baršauskas 1960: 296–297).

Orientacija

Ir praktiniu, ir simboliniu požiūriu architektūroje svarbi orientacija pasaulio šalių atžvilgiu. Jei tik sodyba neįsprausta į labai siaurą plotą (taip dažnai būna režiniuose kaimuose), gerasis kiemas ir gyvenamojo būsto durys atgręžiamos į pietus arba bent

jau – ne į šiaurę. Dėl to kiemas būna ne tik saulėtas, bet ir apsaugotas nuo vyraujančių vėjų, o šalia esantis svirnas, prieangiai, dažnai ir medžiai teikia reikiamą pavėsį (2 pav.). Pietryčių (taip pat pietų ir rytų) kryptis buvo laikoma šventa, tai turėjo reikšmės ir gyvenamojo būsto planui, ir padėčiai, nes šioje pusėje stengtasi įrengti krikščiasuolę.

2 pav. Žemaitiškos padrikos sodybos Medsėdžių k., Skuodo r. planas (LLA I; 21 pav.):
1 – troba, 2 – svirnas, 3 – tvartas, 4 – kluonas, 5 – vištidė

Želdiniai

Lietuviška sodyba be želdinių sunkiai įsivaizduojama; dar XVII amžiuje Theodoro Lepnerio apraše pažymėta, kad prūsų lietuvių sodybose augę dideli medžiai, sodai, prie gyvenamųjų namų vešėję gėlių darželiai (Butkevičius 1971: 8). Todėl iš tolo dauguma sodybų ir atrodę tarsi medžių guotai, saugantys nuo perteklinės saulės, vėjo, žaibo, nuo smalsių akių:

Tankios medžių eilės sudarė užuovėją sodybų viduje. Prisišliejusiais prie miškelio želdiniais atriboti nuo plikų laukų sodybų kiemai, sodai ir daržai tapo ramūs, jaukūs darbui ir poilsiui (Šešelgis 1998: 78).

Aukšti medžiai – tai ir papildomas vertikalės matmuo iš esmės horizontaliai struktūrai, ir erdvinė apsauga, taip pat šešėliai ir virpantis šakų bei lapų ažūras, praturtinantis gyvenimą ir vaizdiniu požiūriu (1, 2 pav.). O ir kaimo erdvės organizacijoje želdiniai atliko struktūruojantį vaidmenį, skyrė sodybas vienas nuo kitų, aprėmino gatvę, išryškino jos ašį:

Seniau gatvę važiuodavom kaip žaliu tuneliu, pro medžius net kluonų sodybų galuose nesimatė (ten pat: 29).

Erdviškumas

Erdvėje besiskleidžiančios medžių šakos, laja, pro kurią prasišviečia dangaus lopinėliai, joje žaidžianti saulės šviesa, šešėlių mirguliavimas, ošiantis vėjas – visa tai sodybai teikia gyvybės. Sodybos kompozicinė sandara taip pat erdviška: pakaitomis išsidėsto atviros ir uždaros erdvės, šviesa ir šešėliai, derinamos didelės ir mažos formos, daug tarpinių dydžių (2 pav.). Pastogės, prieangiai, tvoros, šuliniai, želdiniai, smulkūs puošybos elementai, konstrukcijos ir faktūros sukuria turtingą įvairiopą vaizdą ir tarsi virpantį erdvėje ažūrą (3, 4, 5, 6, 7 pav.). Šis ažūriškumas itin svarbus kuriant jaukumą, minkštą, neįkyrų vaizdą, kuriame dominantės yra ištirpusios, apsuptos daugybės formų – tai panašu į vadinamojo baltojo garso efektą.

3 pav. Numo, eksponuojamo LLBM Gondingos sodyboje, lėpis

4 pav. Svirnas Lieponių k., buv. Eišiškių r. (LII; neg. nr. 5990)

5 pav. Lėkiais papuošta troba Meteliuose
(LDM; LFn 1515b)

6 pav. Prieangis Kalvių k., Trakų r.
Arvydo Švirmicko nuotrauka, 2007

7 pav. Kluonas Milkūnų k., Šalčininkų r. (LII; neg. nr. 5850)

Sodybos sandaroje erdvei teikiama pirmenybė: nei fasadai, nei atskiri tūriai nėra svarbesni už kiemais ir pusiau uždarais pavidalais užpildytą kompozicinę visumą. Tai reiškiasi ir perspektyviniais vaizdų planais, ir persiliejančiomis kiemų erdvėmis, ir pastatų išorės ryšiais su vidumi, ir netgi plano sandara. Plačios stogų užlaidos, prieangiai, priesvirniai, priekluoniniai, tvoros, žardai, šuliniai – tai pereinamosios, pusiau uždarės erdvės formos, švelninančios lauko ir vidaus kontrastą.

Erdvių struktūra

Patys pastatai sodybose dėliojami taip, kad liktų aiškios kiemų erdvės, – jie mandagiai atsistoja ties kiemų ribomis ir, kadangi dažnai tai yra pailgi tūriai, patys jas suformuoja. Tokiu būdu sodybos kompozicijoje raiškiai dalyvauja erdvės-kiemai kaip savarankiškos visumos dalys: juos ryškina ir tvoros, ir želdiniai, ir ties jų ribomis statomi maži statinėliai. Ypatingą reikšmę turi tvoros. Jos teikia tiek praktinę (pvz., saugo pačią sodybą, gerąjį kiemą, daržus nuo gyvulių), tiek psichologinę apsaugą, suteikia sodybos struktūrai aiškumo, zonuoja sodybą į kiemus, jų ažūras praturtina sodybos vaizdą (2, 3, 5, 7 pav.).

Išskirtinė sodyboje yra gyvenamojo būsto ir svirno ribojama gerojo kiemo erdvė: šie pastatai statomi netoli vienas kito; stengiasi statyti taip, kad pro būsto langus matytųsi svirno durys (2 pav.). Gerojo kiemo erdvė yra ypatinga, tai tarsi sodybos branduolys. Ji ne tik švaresnė, čia – ir gėlių darželis, dažnai – ir koplystulpis ar gražus įdomesnis medis, ir poilsio suoliukai, ir išraiškingiausios sodybos dalys, tai yra prieangis ir priesvirnis. Folklorinėje ir mitologinėje perspektyvoje itin akivaizdi šios sodybos dalies svarba, paliudyta gausybės tekstų.

Prie kitų paskirčių pastatų, jei tik įmanoma, taip pat formuotos atskiros erdvės: prie tvarto natūraliai susidaro purvinesnė zona, paprastai aptverta, prie kluono – kluonieną; be to, kluonas, saugantis gaisrų, buvo statomas atokiau nuo kitų pastatų (2, 7 pav.). Kaip ir pirtis, kuriai vieta parenkama prie natūralaus ar dirbtinio vandens telkinio. Atskiras erdvines zonas sodyboje sudaro ir kūdra, daržai, ir sodai su bičių aviliais. Zonavimas itin raiškus, kai kaimo užstatymas yra susiklostęs savaime:

Žemaitiško tipo padrikose sodybose buvo ne vienas, bet keli kiemai. <...> Beveik prie kiekvieno pastato arba jų grupės yra aptvertas plotas; aptveriami daržai, sodeliai ir pravažiamai bei takai (LLA I 33–34).

Perspektyvos

Vaizdo turtingumą kuria daugiaplanės nesikartojančios perspektyvos:

Pastatai, medžiai, dekoratyviniai krūmai, gėlių darželiai skaido erdvę ir sukuria skirtingų formų, daugiau ar mažiau uždaras perspektyvas. Vietomis iš gatvės vaizdai atsiveria į laukus, kitur skersines perspektyvas iš gatvės užstoja sodybų želdiniai arba dideli išlikusių kluonų tūriai (Šešelgis 1998: 56).

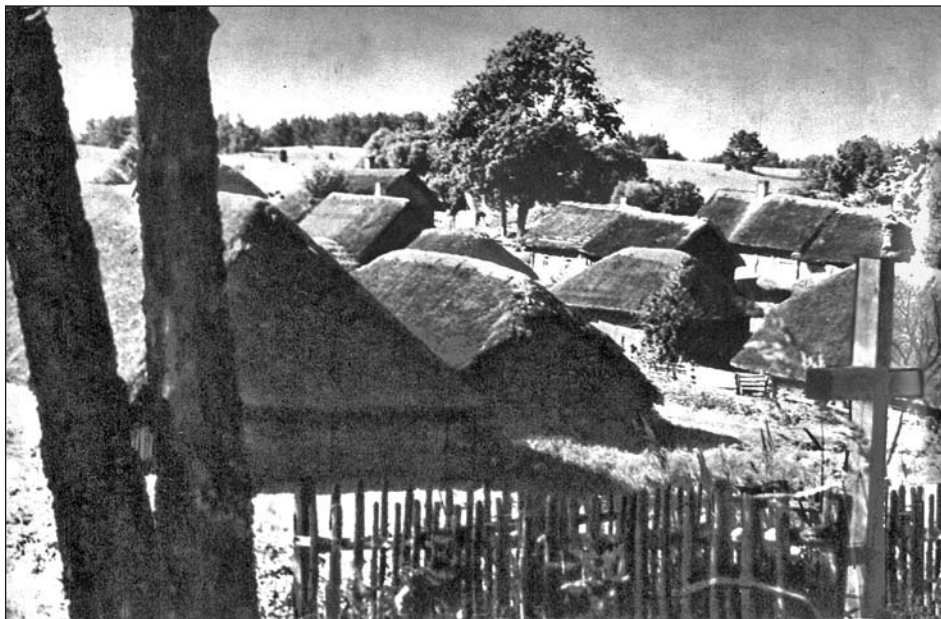
K. Šešelgis itin domėjosi kaimų ir sodybų formuojamomis vaizdinėmis perspektyvomis, atliko ne vieno jų tyrimą ir parodė, kaip susidaro turtingas, įvairus ir erdviškas tradicinio kaimo ir sodybų vaizdas:

Gatvė pasikartoja šlaito linija, dėl to išilginė jos perspektyva palaipsniui keičiasi atskleidama vis naujus pastatų, želdinių, reljefo derinius. Kiekvienoje sodyboje, žvelgiant į jų vidų, matomi vis kitokie vaizdai, skirtingo dydžio ir formos uždarnos bei pusiau uždarnos miniatiūrinės žmogui artimo mastelio kiemo erdvės (Šešelgis 1996a: 176).

Citatoje kalbama apie gatvinį Švendubrės kaimą. Dar sudėtingesni vaizdiniai kadrai susidaro vadinamosiose pardrikose, savaime susiklosčiusiose gyvenvietėse, kuriose, atrodytų, netvarkingą vaizdą struktūruoja būtent erdvių formantai: pailgi tūriai, tvoros, medžių eilės.

Formos pobūdis

Pastatų planas paprastai yra ištęstas stačiakampis, vyrauja pailgi tūriai, nors vienos patalpos pastatai, tokie, kaip svirnai ir kai kurių konstrukcijų kluonai, kartais artėja prie kvadrato. Sąlygiškai žemi, pailgi, tarsi prigludę prie žemės trobesiai – sudėtinė nuo seno susiklosčiusio kraštovaizdžio dalis, artima jo nuotakai (8 pav.). Monumentalūs tūriai su nuolaidžiais stogų šlaitais atrodo lyg natūralūs šios žemės gyventojai – jie bene tokie ir yra. Stogai būna įvairūs: keturšlaičiai, čiukuriniai, pusskliautiniai, dvišlaičiai, tačiau visų jų siluetams būdingas horizontalumas, kupulumas – tokių pavidalų gausa sodyboje dar labiau sustiprina šias vaizdo savybes. Šlaitų nuožulnumui atliepia įžambūs durų raštai, kiti smulkūs ornamentai (4, 9 pav.). Pastatų tūriai vieningi: nei laužytų stogų kontūrai, nei prieangiai ar atsirandantys priestatai nesuardo pavidalo vientisumo (3, 4, 7 pav.). Siluetui būdingas horizontalių sienų ir trapecinio stogo derinys – pagrindinis sodybos vaizdo vienetas.

8 pav. Miežionių kaimo Švenčionių r. vaizdas (LLM; 453 pav.)

9 pav. Priemenės durys
Čypėnų k., Biržų aps.
(LLM; 255 pav.)

Horizontalumas iš esmės būdingas Lietuvos kraštovaizdžiui, jis valdo ir visos sodybos vaizdą, ir netgi žemės plokštuma dalyvauja kaip struktūruojantis vaizdą formantas:

Kaimavietės kraštovaizdžio erdvių horizontalus pagrindas – veja, kuri klojo beveik visą gyvenvietę (Šešelgis 1988: 70).

Proporcijos

Jos – vienas svarbiausių kriterijų, lemiančių vaizdo tapatybę, giluminė jo vievingumo charakteristika. Proporcijos svarbios ir kalbant apie užstatymo tankumą, ir apie pastatų ir jų dalių dydžių santykius. Kaimavietės pavidalui reikšmingas yra gatvės pločio ir šonų aukščio santykis:

Dažniausiai gatvės šonų aukštį nulemia apželdinimas <...>. Paprastai medžių aukštis yra žymiai didesnis už gatvės plotį, dėl to gatvė atrodo siauresnė ir ilgesnė. Tokia gatvė yra jauki, įdomi (LLA I 36).

Nors įvairių tipų sodybose atstumai tarp pastatų yra skirtingi, apibendrintai galima sakyti, kad būdingi atstumai tarp pastatų lygūs vienam arba trimis pastato aukščiams (2 pav.):

Klėties atstumas nuo gyvenamojo namo svyravo nuo 9 iki 15 m, t. y. švaraus kiemo plotis buvo lygus 1,5–2 gyvenamojo namo aukščiams – susidarė optimali kompozicijos požiūriu erdvė (Šešelgis 1998: 127).

Kluonai ir pirtys statytos toliau. Toks užstatymo tankis ne tik leidžia laisvai išdėstyti statinius, suformuoti kiemus tarp jų, nevaikščioti didelių atstumų, bet ir sukurti jaukią, iš dalies apribotą erdvę, nes aiškiai jaučiamos ribos ir lieka ryšys su išore.

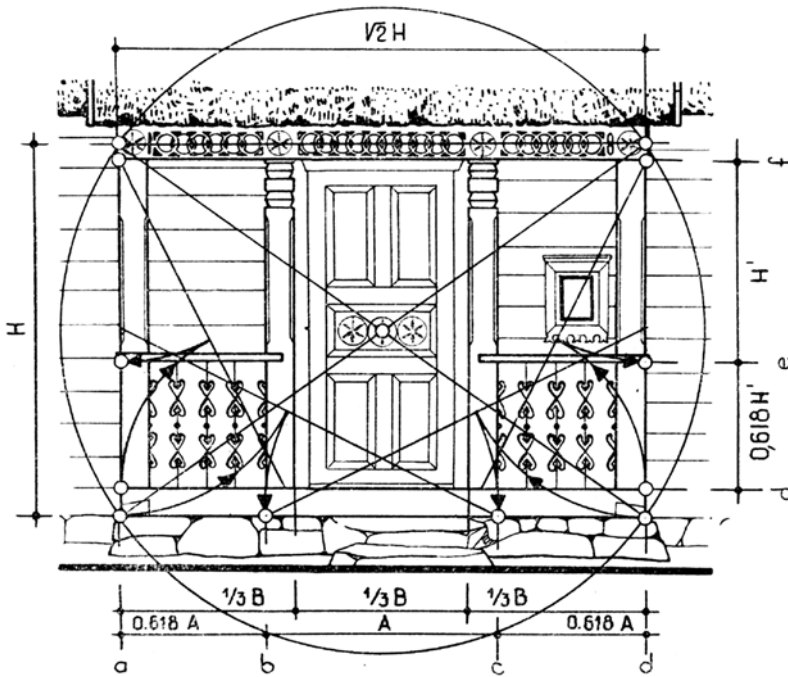
Stogų ir sienų aukščių santykis byloja ir apie pastato paskirtį, regioną, ir apie laiką, kuriame jis statytas. Jis kito besikeičiant statybos būdams, tačiau „būdinga tai, kad visų pastatų stogų aukštis išliko didesnis arba lygus sienų aukščiui, bet ne mažesnis už jį“ (Minkevičius, Baršauskas 1960: 305). Apibendrintai galima sakyti, kad senesniais laikais labiausiai paplitęs stogų ir sienų aukščių santykis buvo 2:3, o vėliau – 1:1,3 (5, 7, 8 pav.). Kur kas pastovesnis matmuo yra stogų nuolydis, svyruojantis tik tarp 42–48° – tai lemia atsparumas vėjams ir krituliams, konstrukcijos pobūdis ir dangos medžiaga. Tokie stogų nuolydžiai būdingi visiems sodybos statiniams, ir tai suteikia jos kompozicijai vientisumo, ansambliskumo.

Geros proporcijos būdingos ir kitoms tradicinių pastatų dalims, tyrėjai atrado netgi unikaliu laikomo vadinamojo aukso pjūvio santykį:

Pagrindiniame fasade retai būna kvadratinių langų, dažniausiai jų pločio ir aukščio santykis 1:1,5, t. y. artimas „aukso pjūviui“ (Šešelgis 1996a: 201).

Įdomus prieangių proporcijų tyrimas pateiktas leidinyje *Lietuvių liaudies architektūra*:

Patikrinus daugelio prieangių proporcingus santykius grafiniu ir analiziniu būdu, pasirodė, kad atskirų prieangio dalių proporcingai santykiai atitinka klasiškoje architektūroje priimtus proporcingus santykius, kurie dažniausiai yra artimi vadinamajai „aukso dalybai“. <...> Kolonos išdėstytos ir padalytos horizontaline kryptimi pagal aukso pjūvio dalybos principą, būtent: $ac/bc=bc/ab=df/ef=ef/ed=1,618$ (LLA I 88). (10 pav.)

10 pav. LLA I (18 pav.) pateikta prieangio proporcijų analizė

Kai kurie elementai taip pat pasižymi palyginti pastoviomis proporcijomis, dažnai būdingomis visam kraštui. Pavyzdžiui, priesvirnių kolonėlės būna plonos, jų storis retai teviršija 20 cm (4 pav.). Itin jautrus matmuo yra lėkių mastelis, jį lyginant su pastato aukščiu: jo nepaisymas dažnai sukarikatūrina naujai statomus namus. Vidutiniškai jis lygus 1/9 gyvenamojo pastato aukščio, čia, žinoma, turi reikšmės ir kiti matmenys bei konfiguracija; svirnuose šis santykis mažesnis, o kluonuose – didesnis (5, 7 pav.).

Mastelis

Tradicinėje architektūroje masteliškumo (pastatų, jo dalių dydžių santykių su žmogaus matmenimis) klausimas išspręstas labai tiksliai: pastatų, jų dalių dydžiai atitinka paskirtis. Jie patogūs naudoti, net ir dekoras pritaikytas regėjimui: į artimą žmogaus stebėjimo lauką patenkanti puošyba detali, kokybiškai apdailinta, o ten, kur ne taip aiškiai matoma, ji atitinkamai šiurkštesnė. Be to, „mastelis koreguojamas, atsižvelgiant į puošiamosios detalės padėtį pastate taip, kad stambesnio rašto ornamentas dedamas detalėse, į kurias paprastai žiūrima iš toliau, pavyzdžiui, skliaute, smulkesnis ornamentas, – kur žiūrima iš arčiau (langų apvaduose). Stengiamasi sukurti tokią optinę iliuziją, kad vienu kartu iš įvairių atstumų stebimi ornamentai atrodytų vienodo dydžio“ (LLA I 102).

Bendrą sodybos vaizdą struktūruoja stambios erdvės, pastatų tūriai, aukšti medžiai, žalia veja, ir visa tai persmelkta mažesnių formų ritmais, faktūromis. Monumentalūs masyvūs stogų šlaitai, tolygūs rentiniai sudaro foną smulkiosioms detalėms – tai kuria įvairių mastelių vienovę, užpildančią aplinką įvairių dydžių deriniais (1, 4, 5, 7, 11 pav.).

11 pav. Gryčia, eksponuojama LLBM, atkelta iš Gūrų k., Kupiškio r.

Ritmas

Ritmas ir metras architektūroje plačiai paplitusi vieningumo priemonė. Jie dažnai susidaro tarsi savaime, sprendžiant funkcinius ir konstruktyvinius uždavinius. Metras pasireiškia ir urbanistinėje sandaroje: sodyboje dažnai eilėmis būna susodinti augalai, o kaimuose, ypač režiniuose, išdėstyti pastatai (8 pav.). Jį sudaro ir langų, tvorų statinių eilės, ir ypač raiškiai, sudarydamos ritmą arba metrą, tolygiai kartojasi konstrukcinės detalės. Tai ir priesvirnių kolonėlės, rentinio rąstai, gegnių galai, stogų

slogčiai, ir sijos interjere, ir kt. (4, 5, 6, 7, 8, 11 pav.). Prie jų prisideda puošybos raštai – daugelis jų kuria metrinės, netgi ritminės eilės, tokias būdingas smulkiai ornamentuotei (4, 11 pav.).

Simetrija

Nors sodybos erdvė gana aiškiai sudalyta, tačiau griežtos simetrijos joje nėra, tik vėlesnėse, rekomendacijų paveiktuose sodybų planuose artėjama jos link, pastatus dėstant perimetru. Būdinga tai, kad kuo smulkesnis sodybos elementas, tuo raiškiau jį valdo simetrija: jai jau iš dalies paklūsta pastatų tūriai, nors ne visai, nes plano schemą lemia įvairūs funkciniai reikalavimai (2, 7, 12 pav.). Tuo tarpu puošyba yra iš principo simetriška ir reti nukrypimai – atsitiktinės išimtys (4, 6, 9, 10, 11 pav.). Toks simetriškumo laipsniavimas stebimas ir gamtoje: simetrija yra būdinga giluminėms struktūroms, ji teikia tvarką, pusiausvyrą, o kraštovaizdžio simetriškumas būtų imperatyvus. Tačiau jo vaizdas vientisas, o ne chaotiškas yra todėl, kad visuma paklūsta vidiniam kompozicijos bendramatiškumui, tai yra masių pusiausvyrai, realizuojamai kontrastingų savybių elementus skirtingose vaizdo dalyse išdėstant taip, kad kiekvieną dalį sudarantis derinys savo išraiškingumo lygiu atitinka kitą.

Niuansas

Tūriai ir stambesni elementai derinami panašumo principu, niuansuojant jų dydžius, formas, proporcijas, dekorą pobūdį. Visi sodybos pastatai paprastai būna skirtingi, bet juos vienija stačiakampės planų formos, panašūs stogų nuolydžiai, medžiagos ir konstrukcijos (1, 2, 8 pav.). Tūriai nekontrastuoja savo dydžiais, o dideli kluonai statomi nuošaliau, tad perspektyvoje jie nuosaikiai sumažėja. Su tuo siejasi vadinamieji tipiško ir ansamblinio principai, įvardyti tradicinės kompozicijos tyrėjų (Minkevičius, Baršauskas 1960: 303).

Niuansas, nuoseklus perėjimas realizuojamas ir tarpinėmis, pusiau uždromis formomis (prieangiai ir pan.), ir konstrukcinių priemonių giminingumu, ir nuosaikia puošyba. Atskirose pastato dalyse taikomas įvairus, kaip tik toms vietoms būdingas dekoras, tačiau jis naudojamas panašiu intensyvumu, raštai tarp savęs nekontrastuoja ir bendras pastato vaizdas išlieka visybiškas (4, 11 pav.). Be to, „ornamentu papuoštos ir dažytos pastato detalės ir elementai sušvelnina gyvenamojo namo kontrastą su aplinka, glaudžiau jį susieja su supančia augalija ir įgalina sukurti jaukų sodybos užstatymo derinį su aplinka“ (LLA I 91).

Kontrastas

Sodybos vaizdai vienijami panašumo principu, tuo tarpu kontrastas pasireiškia arba pačiose bendriausiose ir todėl jau netiesiogiai suvokiamose vaizdinėse struktūrose, kaip kad vidus / išorė, žemė / dangus, šviesa / tamsa, arba smulkių detalių deriniuose, pabrėžiant tam tikrus prasminius taškus, ir nėra vyraujanti priemonė sodybų architektūroje. Taigi nors „apželdinimo aukštis paprastai kontrastuoja su pastatų aukščiu“, tačiau „sodybos pastatų deriniuose kontrastas ne tik nėra būdingas,

bet ir nėra pagrindinė priemonė estetiniam sodybos vaizdui sudaryti. Čia dažniau taikomas saikingas perėjimas iš vienos formos į kitą“ (LLA I 35). Vis dėlto kaip tik todėl, kad kontrastingi deriniai reti, jie tampa itin išraiškingi: grakštus lėkio siluetas, sklendžiantis virš masyvių stogų, baltas antlangis tamsių sienų fone, vertikalus koplytstulpis ar kampo apkalimas, prieangių stulpeliai, svirtiniai šuliniai iš esmės horizontalioje erdvėje rodo šių detalių svarbą (4, 5, 7, 11, 12 pav.).

12 pav. Gerasis kiemas Kadaičių k., Platelių aps. (LLM; 33 pav.)

Įvairovė

Tiek kontrastingi, tiek panašūs pavidalai sudaro variantų gausą, ir šios įvairovės yra persmelktas kiekvienas sodybos regimasis kadras (1, 4, 12 pav.). Tai galioja kalbant tiek apie kraštovaizdį ir gyvenvietes, tiek apie sodybas ir jų elementus:

Pažymėtina, kad trobesių tipiškumas nedaro gyvenviečių pasikartojančiai nuobodžiomis, visiškai tapatingomis. Kaimo ir sodybų architektūrą įvairina skirtingi pastatų tūriai, nevienodas pastatų grupavimas, skirtingi jų nuotoliai, erdvinės perspektyvos (Šešelgis 1974: 22).

Daugelio vienkiamų sodybų kiemai yra stačiakampio formos, bet kai pastatai bei apželdinimas netaisyklingai išdėstyti pagal kiemo perimetrą ir yra skirtingas aptvėrimas, sodybos forma neatrodo taisyklinga ir griežta (LLA I 35).

Labai originalus, ypač būdingas Lietuvai, bruožas – įvairių mažosios architektūros formų gausumas kaimuose ir miesteliuose (LLA II 114).

Išlaikytas ir nuosaikumo santykis su išraiškingumu, nes šis nepereina į perteklinę gausą – šitaip išvengiama ir šios rūšies monotonijos. Dekoras taip pat varijuoja: toje pačioje gatvėje stovintys pastatai puikuoja vis kitokiais puošmenimis, kurie tarp savęs nors ir nežymiai skiriasi, tuo kiekvienai sodybai teikdami individualumo.

Tikslingumas

Dar XVI amžiaus liudijimuose pažymima, kad Lietuvos sodyboms būdinga gausa pastatų, atitinkančių tam tikrą paskirtį: grūdams džiovinti, javams kulti, duonai kepti, drabužiams skalbti, maudytis ir pan. (Butkevičius 1971: 8). Senojoje kaimo architektūroje statinių formos, dydžiai, dalys tiksliai atitinka jų paskirtis:

Nerasime nė vieno elemento, neturinčio kokios nors funkcionalinės arba konstrukcinės reikšmės. Pradedant akmeniniu pamatu ir baigiant stogo čiukurais, slogsčiais, viskas reikalinga (Minkevičius 1960: 88).

Detalių dydžius ir vietą lemia funkcinė ir konstrukcinė struktūra:

...Angų formavimą įtakoja griežtas funkcionalumas, būdingas simetriškumas, ritmas; būdingas proporcinis santykis: sienos 14 vainikų, langai nuo 4 vainiko, durys nuo 1–2 vainiko, virš langų 3 vainikai; langų su apvadais aukštis dažnai sudaro pusę sienos aukščio (Bertašiūtė 2009: 115).

Tikslinga yra ir puošyba. Ji paprastai atlieka ir apsauginę funkciją: pridengia sandūras, sutvirtina svarbius konstrukcinius mazgus – tai vadinama tektoniškumu.

Tektonika

Visos statinių dalys, taip pat ir puošyba, tradicinėje architektūroje yra tektoniškos, tai yra jų pavidalas atitinka konstrukcinę esmę. Medžio konstrukcijos paprastai savaime būna gražios, išraiškingos ir to nevengiama demonstruoti: tai ir rentinio kampų sąsparos, ir paties rentinio faktūra, ir kuplūs, kiek pasiūliausę šiaudiniai stogai, ir prieangių stulpeliai, ir pėdžios (vertikalūs ramsčiai stogui laikyti) kluonuose, ir išsikišę gegnių galai, ir kt. (3, 4, 5, 7 pav.). Jei atsiranda puošyba, ji taikoma išimtinai kaip būtent konstrukciją išryškinanti priemonė. Pavyzdžiui, vadinamųjų dvigubų lentelių durų gamyboje, kai išorinė varčios dalis sustiprinama įžambiai sudėtomis lentelėmis: kryptį kaitaliojimas yra ir konstrukcijos, ir puošybos atžvilgiu tikslingas; tai galioja ir skliauto apkalui (4, 9 pav.).

Puošyba lietuvių liaudies statyboje niekuomet nebuvo atsijusi nuo pastato visumos, neardė pastato tektonikos, bet buvo derinama su puošiamojo elemento arba detalės konstrukcija ir atitiko statybinės medžiagos savybes (LLA I 102).

Faktūra

Puošybos ir konstrukcijų detalės natūraliai formuoja ir paviršių faktūrą: ji atsiranda dėl tektoninės sandaros, medžiagos apdirbimo pėdsako, dėl puošybos detalių smulkumo ir gausos, jų ritmingo išdėstymo ir pačios ornamentuotės (4, 5, 7, 9, 11 pav.). Faktūrinius efektus sukelia ir palei sieną ar į stirtą sukrautos malkos, žarduose džiovinamas šienas, samanomis apžėlęs stogas, vijokliai ir pan. Taip pat natūralūs gamtiniai efektai, pavyzdžiui, krintantys lapai rudenį ar sniegas žiemą, kuria ir faktūrą, ir spalvų korekcijas.

Spalvos

Senajoje sodybų architektūroje spalvų buvo naudojama mažai, vyravo medžio, žemės spalvos, ryškiau dažytos tik langų detalės, langinės, kartais durys:

Baltai arba kitokiomis ryškiomis spalvomis dažyti langai kontrastuoja su natūraliu sienų fonu, o tai dar labiau išryškina ornamento kontūrus ir jo piešinį. Tai ypač svarbu, žiūrint į pastatą iš didesnio atstumo (LLA I 84).

Interjeruose baltai tinkuotos krosnys ir sienos, smulkūs margų audinių raštai pagyvindavo buitį. Ryškios spalvos naudotos nedideliais kiekiais, jautriai derinant, todėl akies nerėžė:

Būdinga, kad, dažant ne visą pastatą, bet atskirus jo elementus, naudojamos intensyvios spalvos, o dažant didelius plotus, pvz., sienas, švelnesnės spalvos (Minkevičius, Baršauskas 1960: 309).

Hierarchija

Visybiškam suvokimui esminę įtaką daro struktūros hierarchija, leidžianti nustatyti bendrą tvarką: pagrindinės erdvės buvimas, tam tikrų statinių bei jų dalių pirmenybė prieš kitus, struktūruojantys centrai, ašys – tai tvarkos garantai. Kaimavietės kompozicinėje sandaroje svarbiausias vaidmuo bene visada tenka gatvei:

Kompozicinio-meninio išraiškingumo laipsnis, tolstant nuo pagrindinės kaimo kompozicinės ašies-gatvės, tolydžio mažėja, susijungdamas su aplinkine gamta (ten pat: 307).

Pagrindine grandimi tradicinės architektūros struktūroje R. Bertašiūtė laiko sodybą:

Kintančioje gyvenviečių struktūroje (nuo gatvinių kaimų iki vienkienių ir atvirkščiai) sodyba išliko pagrindine šeimos gyvenimo vieta, stabiliu ūkio vienetu ir tautinės kultūros židiniu (Bertašiūtė 2007: 8).

Sodybos centru laikytinas gerasis kiemas:

Pagrindinio kiemo viduryje (kur ir buvo lietuvių „pasaulio centras“) augdavęs šimtmetis ažuolas, kurį vėliau pakeitė puošnus kryžius ar koplytstulpis (ten pat: 22).

Sodybos erdvių pirmenybė prieš tūrius, gerojo kiemo svarba, aiškos zonų ribos, iš esmės simetriški pastatų tūriai, būdingos dekorų sankauptų vietos leidžia suvokti pirmenybes; jų išmanymas ir laikymasis yra tradicijų perėmimo sąlyga. Antraeilių elementų kitimas – istorijos lemiami sąlygotumai, ir juos itin svarbu atskirti, norint teisingai įvardyti kartotinas priemones. Tai specialaus tyrimo reikalaujanti tema, nes nesunku pasakyti, kad „antraeiliai veiksniai, kurie turi įtakos gyvenamojo pastato vaizdui, yra angos ir architektūrinių elementų dekoras“ (LLA I 101), tačiau tai, kiek ir kaip jų nepaisymas žeidžia tradicinę struktūrą, nėra vienareikšmiškai aišku.

Saikas

Saikas itin akivaizdus kalbant apie puošybą: net gausiai išpuoštuose tradicinio kaimo trobesiuose nepuošiamos visos dekoruotinos detalės:

Pastatai niekada neperkraunami ornamentais – jie naudojami gana kuklia proporcija su pastato visuma. Puošimo intensyvumas tiesiog proporcingas pastato reikšmingumui liaudies gyvenime (Minkevičius, Baršauskas 1960: 310).

Taip argumentuojamas saikingumo ir logiškumo principas (4, 5, 11, 12 pav.). Saikingumą, tai yra nustatytą nei per didelį, nei per mažą atstumą tarp sodybų, galima įžvelgti ir Simono Daukanto liudijime:

Tas dar yra stebuklingesniu, jog tose giriose ilgainiui įsikūrė, atsikieminėdami vienkiesiuose per gerą šaukimą nuo kits kito taip, idant balsą gaidžio ar šunies savo susiedo galėtų girdėti, ką darė jau dėl išvengimo tarp savęs barnių, kurie it veikiai galėjo keltis, turint lygiai pievas, dirvas ir daržus, jau saugodamies nuo gaisrų, idant, vienam trobesiui užsidegus, negalėtų ugnis prigauti susiedo trobesio, arba, nutikus viename kieme kokiai nčiai, idant antrasis, girdėdamas savo susiedo šunis lojant, pats galėtų tuo tarpu pasitiekti oją nuo savęs remti ar antram pagalbą duoti, jei to būt reikė. Ir taip išmintingi kalnėnai ir žemaičiai tokiu pasirėdymu pagalbą ir atsargą viens antram įsteigė, nesgi, taip gyvenant, nebuvo tarp jų nei įžodžiui, nei įtarčiai, nei gi skaugei vietos (Daukantas 1993: 26–27).

Vieningumas

Vieningumas yra pagrindinė kompozicinė kokybė. Architektūroje jos siekiama įvairiomis priemonėmis, pradedant tiesmuku formų tapatumu, baigiant proporcijomis užkoduotu bendrumu. Sodybos dalys – statiniai, želdiniai, erdvės tarp jų – vientisas darinys, kuriame, kaip ir gamtoje, yra daug įvairių pavidalų, derančių tarpusavyje dėl struktūrinės vienovės, realizuojamos hierarchinės tvarkos ir giminingų pavidalų. Panašūs dydžiais, tūriais, jų dalių santykiais, medžiagomis, konstrukcijomis ir spalvomis sodybų statiniai sudaro vientisą vaizdą, susiliejančią ir su platesne aplinka, su gamta, kurios sandaros dėsnius atitinka. Jie sudaro kompleksus – aiškius, nors ir sudėtingus kompozicinius derinius, dėl kurių vaizdinė informacija suvokiama kaip visybiška ir pilnatviška:

Kompleksuose labiausiai atsiskleidžia kiekvieno, kad ir nežymaus, pastato ar statinio vaidmuo, kompozicinė logika ir estetinė-meninė vertė, išryškėja kompozicinės-erdvinės ašys, įdomios perspektyvos, tūrinės-erdvinės sintezės siekimas tarp atskirų pastatų grupių, pastatų ir aplinkos. Taigi liaudies architektūroje ryškus ansambliskumo principas [išskirta autoriaus – A. A.] (LLA II 113).

Derinimas

Pastato vaizdas iš esmės priklauso nuo paskirties ir konstrukcijų: galinio fasado simetriją lemia gegninis stogas, angų vietą fasaduose – plano struktūra. Tradicinėje statyboje visos pagrindinės architektūros savybės – nauda, tvirtumas, grožis – integraliai dera tarpusavyje, papildydamos viena kitą. Pavyzdžiui, vėjalenčių kryžma – lėkiai – ne tik sutvirtina stogo pakraščius ir saugo šiaudus nuo vėjo draikymo, jų

pavidalas yra ir estetiškai, ir net mitologiškai reikšmingas (5, 7 pav.). Tą patį galima pasakyti kone apie kiekvieną statinio elementą:

Nuleistos namų pastogės ne tik apsaugo sienas nuo kritulių, bet ir turi nemažą kompozicinę reikšmę. Užleistas ant sienų stogas keičia langais suskaidytų sienų vaizdą – iš tolo jos matomos siauresnės negu iš tikrųjų yra. Artėjant prie pastato, lango dėmė lyg ir keičia savo vietą fasade. Šitokia optinė iliuzija yra teigiama, didina pastato vaizdingumą (Šešelgis 1996a: 201).

Čiukurai ne tik leidžia apšviesti pastogę, bet ir suskaldo bei pagyvina masyvias galines stogų plokštumas (Minkevičius 1960: 88).

Pagrindinės liaudies architektūros savybės – tiesa, aiškumas, paprastumas (LLA II 116).

Nuosaikūs, logiški, bet kartu turtingi grožio ir prasmės deriniai – lietuviškos sodybos vaizdo pagrindas:

Kuklūs puošybos elementai rodo, kad tradiciniuose gyvenamuose namuose grožio buvo siekiama ne dekoratyvinėmis priemonėmis, bet ieškant pastato elementų harmoningo derinio (Šešelgis 1998: 104).

O ir puošyba pasižymi tektoniškumu: riba tarp ornamento ir grynos konstrukcijos yra tik papildomas prisilietimas, kad tvirtumą užtikrinanti priemonė būtų dar išraiškingesnė (6, 9, 11 pav.).

Išvados

Architektūros projektavimas – sudėtingas procesas, kurio metu tarp savęs derinama daugybė reikalavimų ir kokybių. Šiandieninis architektas ir užsakovas susiduria su kitokiomis aplinkybėmis ir uždaviniais nei senųjų sodybų statytojai, kartais – net visai priešingais. Pavyzdžiui, pagrindinė statybinė medžiaga – medis – iš prieinamiausios ir pigiausios virto viena iš brangesnių, o ir senoviškos, rankų darbo reikalaujančios konstrukcijos (kaip kad šiaudais dengtas stogas) toli gražu ne visiems įperkamos. Dabartiniuose statybos techniniuose reglamentuose apibrėžta gausybė nurodymų, kurie skirti patogiam ir saugiam būstui sukurti, bet dažnai neatitinka senajam kaimui būdingų parametrų. Akivaizdu, kad šiandieninės sodybos negali būti statomos visiškai taip pat, kaip kadaise, tačiau daugeliui svarbu ir naujai kuriantis išsaugoti senąją kaimo dvasią. Šis tyrimas ir skirtas išryškinti pagrindinius jo erdvinės struktūros bruožus, kurių laikantis, tikėtina, būtų galima ne nutolti, bet kūrybiškai pritaikyti tai, kas svarbiausia tradicinių erdvių formavimui. Aptartieji kriterijai atskleidžia ypatybių įvairovę, juos apibendrinant ir dar kartą paminint svarbiausius, daromos šios išvados:

1. Visos tradicinės architektūros sandaros kokybės yra integraliai suderintos tarp savęs, atitinka gyvenimo logiką ir kartu klasikinę architektūros požymių triadą: naudą, tvirtumą, grožį.
2. Artumas gamtai – pamatinė etninės architektūros sandaros savybė: visus kitus bruožus galima įvardyti kaip tam tikrus jos aspektus.

3. Pagrindinės kompozicijos priemonės, būdingos tradicinei Lietuvos kaimo architektūrai:
 - erdviškumas, kompozicinė erdvių pirmenybė prieš pastatus;
 - siluete vyrauja horizontalios, pailgos, nuožulnios formos, stogai aukštesni ar lygūs su sienomis;
 - planiniai, konstrukciniai ir estetiški sprendimai – tikslingi, tektoniški ir saikingi;
 - gausu tarpinių, pusiau uždarų erdvės formų; vaizdą užpildo dydžių, formų, tekstūrų įvairovė;
 - vientisumas pasiekiamas netiesmukiškais būdais: derinant panašius pavidulus ir kuriant logišką, aiškią hierarchinę struktūrą.

ŠALTINIAI

- GVAK – Kazys Šešelgis. *Gatviniai ir vienkieminiai Aukštaitijos kaimai*, Vilnius, 1996.
- LDM – Lietuvos dailės muziejaus archyvas
- LII – Lietuvos istorijos instituto Etnologijos skyriaus archyvas
- LLA – *Lietuvių liaudies architektūra*, d. I, sudarė Kazys Šešelgis [ir kt.], Vilnius, 1965; *Lietuvių liaudies architektūra*, d. II, sudarė Kazys Šešelgis [ir kt.], Vilnius, 1968.
- LLBM – Lietuvos liaudies buities muziejaus ekspozicija (A. Andriušytės nuotraukos).
- LLM – *Lietuvių liaudies menas: Architektūra*, sudarė Feliksas Bielinskis [ir kt.], Vilnius, 1957.
- PLGK – Kazys Šešelgis. *Pietryčių Lietuvos gatviniai kaimai*, Vilnius, 1996.

LITERATŪRA

- Bertašiūtė Rasa 2007. *Lietuvio sodyba*, Vilnius.
- Bertašiūtė Rasa [ir kt.] 2009. *Rytų Aukštaitijos tradicinė kaimo architektūra*, Vilnius.
- Butkevičius Izidorius 1971. *Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos*, Vilnius.
- Daukantas Simonas 1993. *Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių*, Vilnius.
- Kaimo architektūra 2008–2009. *Lietuvos regionų tradicinė kaimo architektūra*, prieiga per internetą: <http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_show?p_r=7011&p_d=92644&p_k=1>.
- Minkevičius Jonas, Baršauskas Juozas 1960. Kompoziciniai principai ir kompozicinės priemonės lietuvių liaudies architektūroje, kn.: *Lietuvos TSR architektūros klausimai*, [t.] I, p. 295–310.
- Minkevičius Jonas 1960. Lietuvos kaimo senųjų medinių ūkinių trobesių architektūra, *Valstybinės LTSR architektūros paminklų apsaugos inspekcijos metraštis*, [t.] II, p. 81–101.
- Šešelgis Kazys 1974. *Zervynų kaimas*, Vilnius.
- 1988. *Savaimingai susiklostę kaimai*, Vilnius.
- 1996a. *Pietryčių Lietuvos gatviniai kaimai*, Vilnius.
- 1996b. *Lietuvos urbanistikos istorijos bruožai: (Nuo seniausių laikų iki 1918 m.)*, Vilnius.
- 1998. *Gatviniai ir vienkieminiai Aukštaitijos kaimai*, Vilnius.
- Šešelgis Kazys [ir kt.] 1965. *Lietuvių liaudies architektūra*, [d.] I, Vilnius.
- 1968. *Lietuvių liaudies architektūra*, [d.] II, Vilnius.
- Šešelgis Kazys, Urbelis Mečislovas 1980. *Maži padriki kaimai Lietuvos TSR nacionaliniame parke*, Vilnius.

MILESTONES FOR INHERITING TRADITION: COMPOSITION IN ETHNIC ARCHITECTURE

AISTĖ ANDRIUŠYTĖ

Summary

The article aims at elucidating those features of composition in Lithuanian ethnic architecture, which could serve as a uniting link between the old and the new construction in the countryside, and adhering to which would not narrow the scope of creativity. Among the most lucid features of ethnic architecture, its integrity in relation to the surroundings and its close proximity with nature are pointed out. These characteristics are manifested in almost all the compositional means recognized here. Harmony with the surrounding nature used to be manifested in the choice of the location for the house, its orientation towards the cardinal points, its spatial arrangement, its volume, the construction materials and forms, proportions, decor, small forms of architecture and the abundance of greenery. The composition of the homestead is essentially spatial, yards making individual parts of the whole, while the best yard delimited by the house and the barn is exceptional in the spatial construction of the homestead. Oblong shapes with sloping roofs are predominant in the picture, while silhouette is characteristically horizontal. The most constant proportion in the architecture of the homesteads is preserved in the slope of the roofs, lingering between 42 and 48 degrees. The rhythm is made of the repeated functional, constructional and decorative details; the smaller the architectural element, the more strictly it is governed by symmetry. The constituent parts are combined according to the principles of nuance and temperate shifting; while contrast is less employed. The forms are characterized by multitude of variants; the richness of the picture is created by multileveled individual perspectives and unity of various scales. All the elements of the homestead in traditional architecture are purposeful, tectonic and sparingly used. Natural colors and textures are prevalent. The integrity is achieved by use of similar forms and logical, hierarchic structure. All the structural qualities in traditional architecture are integrated in accordance to the logics of everyday life.

Gauta 2010-04-02